

ZGODOVINSKE OSNOVE RAZVOJA KRAJA ŠENTRUPERT NA DOLENJSKEM

1. Značilnosti pokrajine

Iz pradavnine izhajajoči geološki ostanki v sestavu zemeljskih plasti, kot so fosili vseh oblik školjk, in nekateri še zdaj rastoči ostanki favne, kot je nižinski hrast, veliko tega pa še ni raziskanega, dokazujejo, da se je po geoloških zemeljskih premikih izsušilo Panonsko morje in pustilo za seboj obsežna področja specifično oblikovanih krajinskih površin, z gričastimi obronki in humusno bogatimi zemeljskimi plastmi, zlasti ob rekah, ki so odvajale odvečno vodo izvirov, ki so se nekoč iztekali v dno Panonskega morja. Tako se je tudi v zgornjem toku reke Mirne izoblikovala obsežna dolina, obdana skorajda v krogu z gorskimi obronki, ki so danes posejani z obdelovalnimi površinami ali pa gozdovi. Znaki obljudenosti segajo daleč nazaj v prazgodovino, današnja podoba pa zrcali življenje od 2. polovice prvega tisočletja naprej.

Rezultati arheoloških izkopavanj kažejo na sledove halštatske kulture od 8. do 4. stoletja pred našim štetjem, ohranili pa so se tudi ostanki kultur potomcev Ilirov, Keltov in kulture Este, imenovane tudi La Tene. Dolina je bila povezana s skupno srednjeevropsko civilizacijo, ki jo izpričujejo predvsem žarna grobišča, sodobno zgodovinopisje pa jo pripisuje Venetom. Tudi Rimljani so tu pustili svoje sledove, in sicer v širšem (Trbinc, Mirna, Volčje njive) in ožjem okolju (Kamnje nad Šentrupertom). Od tega je vse do današnjih dni ostalo poimenovanje krajinskih predelov, gora, rek in naselij; nekatera med njimi imajo še danes v našem jeziku krajinsko tipičen in poetičen pomen: Zaloka, Okrog, Draga, Brinje, Prelesje, Bistrica, itd.

Gorati obronki doline z vrhovi Bukovci, Sela, Hom, Viher, Hrastno, med katerimi tečeta reki Bistrica in Mirna s pritoki Sotla, Busenk in Jeseničica, so proti vzhodu prehodni preko rahlih vzpetin po gričevju in cest v ravnini. Proti severu zapirajo dolino obronki Kremena in Kamnja, proti zahodu pa Oplenka. Tako se kraj odpira bolj proti jugovzhodu, kjer išče povezavo z Mokronogom in naprej po dolini reke Laknice s cesto Ljubljana - Novo mesto - Zagreb. Proti jugovzhodu se povezuje s svojim občinskim središčem Trebnjem in cesto Novo mesto - Ljubljana, naprej proti severu z Avstrijo in s Srednjo Evropo, proti zahodu pa z Italijo in zahodnimi evropskimi državami. Proti severovzhodu in severozahodu pa je dolina zaprta in razmeroma težje prehodna preko Brunka v dolini Zasavja. Večina površin je porasla z gozdovi. Ugodne vremenske razmere so pogojevale dobre življenjske pogoje in razmeroma gosto naseljenost.

2. Zgodovina

2.1. Prazgodovina

Civilizacijski ostanki pradavnine dokazujejo zelo zgodnjo naselitev in izpričujejo visoko kvaliteto in napredovanja v izdelovanju orodja, najprej iz kosti, rogov in kamnov, kasneje bakra in nato iz bronu in železa; tako so se v dolini ohranili sledovi kamene, bakrene, bronaste in železne dobe. Rimljani v tej dolini niso pustili zanemarljivih ostankov. Posebej omembe vreden pa je v zadnjem času najden nagrobni kamen na Kamnju. Napis na njem daje slutiti, da so se Rimljani le bolj slabo zasidrili v tej dolini. Zanje je bil to bolj prehodni teren za

nadaljevanje proti vzhodu; napis namreč dokazuje, da so se na tem območju Rimljani še pozno ženili z dekleti keltskega porekla. Asimilacijskega zlitja rodov torej tu ni bilo.

2.2. Zgodnji in visoki srednji vek

Zgodnji srednji vek je za vse evropske narode skupen in ga pogojuje znano zgodovinsko obdobje preseljevanja narodov. V tem zgodovinskem neredu se je po razpadu rimskega cesarstva začela naselitvena politika umirjati šele ob koncu 6. in na začetku 7. stoletja. Za Slovence je bilo pomembno jedro te naselitve na podnožju severno in južno od Alp, s centrom najbolj razvite civilizacije v celovški kotlini z najširšo okolico, s sedežem na Gosposvetem polju, od koder so prihajali vplivi tudi v naše kraje.

Odločilno za takratne politične dogodke v tem delu Evrope je bilo naše uspešno politično sodelovanje z Obri, ki pa so nas kasneje hoteli za vsako ceno nadvladati. Ukrotil jih je skrivnostni kralj Samo, ki je okrog leta 625 stopil na čelo severnih Slovanov in ustanovil močno državo, s katero se je povezala tudi mlada slovenska kneževina Karantanija, ki je obstajala tudi še po razpadu Samove države. Ko so po Samovi smrti proti sredini 8. stoletja Obri zopet napadli Karantanijo, je ta zaprosila za pomoč Bavarce, kar je imelo za posledico izgubo samostojnosti, ki se v pravi državotvorni obliki ni obnovila vse do danes. S tem so Karantanci prišli pod oblast Frankov, ohranili pa so domače kneze.

S podreditvijo Frankom so se Slovenci politično priključili zahodu, ki pa začne v podrejeni Karantaniji uvajati krščanstvo. Z nastopom Karla Velikega je oslabila vloga Bavarske. Karantaniji so še naprej vladali domači knezi vse do ponesrečene vstaje Ljudevita Posavskega. Ko so ga leta 823 zavratno umorili, so vzhodni Slovani svoje domače kneze izgubili. Franki so po Sloveniji in Hrvaški postavljali nemške grofe, ki so s seboj prinesli tudi svojo civilizacijo, predvsem razvitejšo družbeno ureditev in gospodarstvo. Največja izguba, ki so jo tedaj Slovenci občutili, je bila staroslovenska enakopravnost. Tako je bila leta 955 v Ranteshofnu blizu Braunaua ob Inni izdana odredba, po kateri naj bodo ubiti podložniki, ki svojemu gospodarju ubežijo. Poleg tega so v takratnih slovenskih krajih divjali večni upori in prepiri med nemškimi knezi in mejnimi grofi za oblast nad deželo. Njeno veliko bogastvo so bile rodovitne obrečne ravnine, gozdne površine in v nekaterih krajih neizčrpni zakladi dragocenih kovin.

V 9. stoletju pa srečujemo na oblasti poleg nemških vedno več tudi slovenskih plemičev, ki so izhajali še iz starega slovenskega rodovnega plemstva. Za Slovence nasploh je bil gotovo najpomembnejši karantanski mejni grof Arnulf Karantanski, od leta 887 nemški kralj in od leta 896 nemško-rimski cesar. Slovenskemu plemiču Svetopolku je poklonil Krko na Koroškem, kar je potrdil tudi njegov sin Ludvik, temu pa so se pridružile še druge darovnice na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, med katere spada tudi šentrupeški kraj. Vzporedno z njim je bil obdarovan tudi Waltun; na Koroškem je dobil posestvo v Trušenjski dolini in Djekšah, na Spodnjem Štajerskem Vitanje in Rajhenburg, na Kranjskem pa krško posest.

Obe plemiški rodbini sta izhajali iz staroslovenskega rodovnega plemstva. Zaradi strpne politike sta obstali kljub pritisku priseljenih Nemcev: na svojih teritorijih sta ohranili slovensko govorico in svoje družbene navade. Uvajali sta naprednejšo politiko pridvornega gospodarstva in s tem privedli deželo v cvetoče socialno blagostanje. Z vidika dinastične politike moči sta s poroko svojih potomcev Eme in Viljema združili velike posesti v skupni dinastični nasledstveni

teritorij, ki je obsegal v celoti današnji slovenski etnični prostor, katerega del je danes združen v državi Sloveniji. Dinastija Breško-Seliških je stolovala v Krki na Koroškem in Selčah, kjer so bili tudi bogati rudniki zlata in srebra. Ogromna posestva, združena za tisti čas v nenavadno geografsko celoto, politična pripadnost cesarju in dobro gospodarjenje so pripeljali rodbino v vrh takratnega cvetočega plemstva nemško-rimskega cesarstva. Tej rodbini je pripadalo tudi zgornje porečje Mirne s sedežem nekje v okolici Šentruperta. Bogata zgodovinska pričevanja, še danes vidne razvojne tendence srednjeveškega gospodarstva in bogata kulturna dediščina so plod političnega in socialnega delovanja te rodbine.

Zaradi pripadnosti cesarski kroni je bila ta dinastija navzven politično močna, kar je imelo za posledico nenehno nagrajevanje "varnostnih uspehov" mejne grofije; navznoter pa jo je razjedala ostra opozicija vojvodskih knezov, kar jo je končno veljalo tudi njenega obstoja. Med zadnjimi predstavnicami tega rodu najbolj izstopa kneginja Ema, žena Viljema I., ki ji zgodovina spričo njenega legendarnega življenja in globoke zasidranosti v naši narodni zavesti pripisuje odločilno vlogo v ohranjanju slovenstva - včasih bolj, včasih manj, kakor se pač giblje amplituda naše prisotnosti v tem delu Evrope. Ni slučajno, da se je v obdobju od njene smrti 1045 do 1938, ko ji je Cerkev priznala čast oltarja in ko smo kolikor toliko vzpostavili neko našo državnost po razpadu Velike Karantanije, ohranila v našem zgodovinskem spominu, čeprav se je hočejo celo z zgodovinskimi potvorbami polastiti zdaj eni zdaj drugi. Šele na osnovi nacionalne osvoboditve je zablestela tudi njena civilna osebnost, kar je za obnovo naše narodne identitete tudi v današnjem času, štiri leta po osamosvojitvi in vzpostavitvi nacionalne državnosti, toliko bolj pomembno.

Kneginja Ema je bila pomembna politična osebnost v svojem času. Rodila se je v zadnjem desetletju pred koncem tisočletja na gradu Pilštajn na Štajerskem, med leti 995 in 1000. Poročila se je z Viljemom I. Savinjsko-Breškim, ki je bil rojen okoli leta 990 ali prej. V tem zakonu sta se rodila sinova Viljem II, in Hartvik, oba v doraščajoči dobi žrtvi krvavega spopada med privrženci cesarja Konrada II, katerim je pripadala tudi dinastija Breško-Seliških, Adalberom in vojvodom Epensteinskim. Njeno življenje je potekalo tako, kakor življenje plamiških žena v tistem času: voditi je morala veliko gospodinjstvo, za razliko od drugih pa je ohranila stik s podložniki in skrbela za njihovo socialno varnost. V spopadu z Epensteincem je leta 1035 padel tudi njen mož Viljem.

Ema je bila zdaj vdova, dedinja znatne lastninske posesti in brez potomcev. Odločila se je, da vse svoje premoženje vloži v takrat najpomembnejše oblike družbenega razvoja, ki jih je uveljavljala Cerkev. Zato je ustanovila dva samostana: moškega v Admontu in ženskega v Krki na Koroškem. Da bi pospeševala civilizacijo med svojimi podložniki, je ustanavljala župnije kot takratne centre civilno pravnega reda, organiziranega v politične in gospodarske skupnosti. Umrla je na dan sv. Petra in Pavla, 28. junija 1045.

Mit kneginje Eme se je v slovenski zgodovini ohranil skozi vsa stoletja. Zaradi legendarnih izročil o njenem nadnaravnem življenju, političnih sporov med salzburško in krško škofijo in prizadevanj za kanonizacijo, se je njena civilna človeška podoba izgubila. Skozi pajčolan preteklosti je za zastrtimi legendarnimi dejanji mogoče razbrati podobo močne osebnosti žene, ki je zmogla politično in gospodarsko poseči v dogajanja svojega časa z oznako posebnega slovenskega nacionalnega elementa, ki se v naši kulturni tradiciji pojavlja kot idol naše narodne posebnosti, kakor ga je v novejšem času ovekovečil Ivan Cankar v podobi svoje matere.

Osebnost kneginje Eme stopa v zadnjem času zopet v ospredje. Ustanovitev lastne države izziva namreč polemična nasprotovanja. Nekateri trdijo, da Slovenci nismo zgodovinski narod, češ da nismo imeli nikoli svoje države in da nismo nikdar v zgodovini pokazali državotvornega čuta. Naša mlada država zato po njihovem mnenju nima prihodnosti. Toda po razpadu Velike Karantanije, ki so jo dokončno razrušili Karlovi nasledniki, nobena evropska nacionalna skupnost ni imela svoje države, ampak so bile od Karla Velikega naprej vse združene pod okriljem krone nemško-rimskega cesarstva. V njej pa so bile najbolj državniško organizirane prav mejne grofije, s predznakom samostojnih kneževin, kot obrambni zid pred agresijo od zunaj. Tako organizirana je bila tudi mejna grofija Savinjska, kateri je vladala dinastija Breško-Seliških z vso politično odgovornostjo samostojne državne skupnosti pred zgodovino. Tako lahko imenujemo kneginjo Ema kot zadnjo vladarico večine Slovencev pred aneksijo naših dežel k avstrijski kroni.

3. Politična odgovornost plemiških rodbin v šentruperškem okraju

Po smrti kneginje Eme so prišli v Mirnsko dolino dediči stranske veje njenega rodu: grofi Plejanski, obdarovani nosilci nadarbin krški škofje, potomci Plejanskih, Celjski grofi, Turjaški in grofi Barbo, ki so se najdlje ohranili in izumrli šele v našem času. Nasledstvo Cerkve pa je po ustanovitvi novomeškega kapitlja prešlo na to proštijo.

Po izumrtju dinastije Breško-Seliških je uprava Savinjske marke prešla na grofe Plejanske, Emine potomce iz stranske veje. Ti so svojo politično moč osredotočili na Spodnjem Štajerskem, predvsem v Savinjski dolini, s središčem na gradu Sovneku, in so se naj prej tudi imenovali po njem grofi Sovneški, kasneje, ko so upravo selili v mesto Celje, pa grofi Celjski. Kranjska veja Plejanskih je nadaljevala svojo tradicijo pod imenom grofov Višnjegorskih, kjer je skoncentrirala svojo oblast na gradu Višnja gora, kasneje pa tudi na Šumberku in Mirni.

Kneginja Ema je leta 1044 ustanovila samostan benediktink na Krki na Koroškem in mu med drugim podarila tudi grad Škrljevo z okolico. Salzburški nadškof Gebhard pa je samostan benediktink ukinil in na njegovem teritoriju ustanovil krško škofijo; v dolini reke Mirne so zato na nekdanjih Eminih posestvih gospodovali tudi krški škofje. Leta 1335 so postali Sovneški plemiči in lastniki gradu Mirna Celjski grofje, leta 1393 pa so dobili patronatsko pravico nad šentruperško župnijo in se tako zasidrli na kranjski strani nekdanje Savinjske marke. V prvi polovici 15. stoletja so odigrali v dolini pomembno vlogo zlasti v obrambi proti Turkom in utrjevanju politične moči nasproti vojvodi Avstrijskemu Frideriku Habsburškemu. Za nas je v tem času važna gradnja protiturške obrambe, kar je omogočilo v Šentrupertu gradnjo ene najlepših gotskih cerkva na Slovenskem v tem času.

Močni so bili v Šentrupertu tudi Turjaški. Na Slovensko so prišli že s Karlom Velikim, leta 955 so zagotovo že stolovali na gradu Turjak, leta 1265 pa so nominirani tudi že v šentruperškem kraju. Na začetku 15. stoletja so se naselili na gradu Rakovnik. Od tedaj so imeli tu vedno več posesti, ki se je pomnožila zlasti po izumrtju Celjskih. Zadnja močna osebnost tega rodu je bil šentruperški župnik Jakob Turjaški. Zaradi politične in gospodarske moči mu je uspelo prenesti sedež župnije pod okrilje novomeškega kapitlja, ki ga je ustanovil. To dejanje je bilo za tiste čase pravi podvig in v korist cele Dolenjske, šentruperškemu kraju pa je s tem prizadejal nepopravljivo škodo. Dediči Jakoba Turjaškega so si še naprej prizadevali, da bi delili blagostanje šentrupeške župnije z novomeškim kapitljem. Zaradi tega so se s prošti zapletali v dolgotrajne pravde. Nazadnje jih je iz šentruperškega kraja izselila družinska nesreča v bitki pri

Budačkem, ko so morali turškemu sultanu izplačati bajno vsoto za glavo člana svoje rodbine Vuka Engekrhta in zato prodati in zastaviti vsa svoja posestva. Konec 16. stoletja jih v listinah tega kraja nič več ne zasledimo.

Ustanovitev novomeškega kapitlja je usodno vplivala na nadaljnji gospodarski in politični razvoj šentruperškega kraja. Ustanovljen je bil leta 1493 na pobudo takratnega župnika in dolenskega arhidjakaona Jakoba Turjaškega. Za osnovo delovanja je pridobil od cerkvenih in civilnih oblasti župnije Šentrupert, Mirno Peč in Ponikve na Štajerskem ter nekaj novomeških beneficijev. Za nas je važno, da so se s to ustanovitvijo prerezale gospodarske žile dovodnice v Mirnsko dolino, ki je od takrat naprej začela gospodarsko hirati. Politično je bila šentruperška župnija pred ustanovitvijo kapitlja skrajno zahodna postojanka patriarhove oblasti iz Ogleja. Gospodarski tokovi so bili naravnani na to postojanko od Benekt, preko Ogleja, Trsta, Ljubljane proti jugovzhodnemu Balkanu, po ustanovitvi kapitlja pa je bil ta pretok usmerjen proti Novem mestu in naprej po dolini reke Krke. Novomeški kapitelj je torej utrjeval oblast habsburške dinastije na Kranjskem nasproti oglejskemu patriarhu in beneški republiki, pa tudi oblast podeželjskih vlastelinov je bila s tem okrnjena. S tem pa je tudi gospodarski višek župnije odtekal v Novo mesto za vzdrževanje kapiteljskih kanonikov. To potrjujejo številni spori med kapiteljskimi duhovniki in šentruperškimi župniki, ki kasneje tudi niso bili člani kapitlja. Le eden od proštov, Jurij Frančišek Ksaverij pl. Marotti, novomeški prošt od leta 1715 do 1740, je spet globoko posegel v razmere šentruperške župnije z gradnjo romarske cerkve na čast svojemu patronu Frančišku Ksaveriju na Veseli Gori, takrat najuspešnejšemu cerkvenemu svetniku, ki je privabljal številne romarje iz vseh okoliških krajev. Takrat se je začel ponoven gospodarski vzpon v vsej dolini. Obenem je z gradnjo cerkve in njeno opremo dobila šentruperška župnija neprecenljivo kulturno dediščino, ki lahko še danes velja za spodbudno postavko pri pospeševanju sodobnega turizma, kar ji lahko nadomesti izgubo propadlega romarskega središča.

4. Gospodarstvo

4.1. Od naselitve do sredine 12. stoletja

Z organiziranjem in utrjevanjem obmejne grofije kot dovolj samostojne politične državne enote v sestavi celotnega obrambnega sistema zahodno nemško-rimskega cesarstva pod vodstvom domačih ali priseljenih plemiških dinastij so se vršile tudi gospodarske spremembe. Splošna značilnost za čas, ki ga obravnavamo, so stalne naselitve. Politična organiziranost nudi tudi določeno državno varnost, prebivalci se spremenijo iz begajočih nomadov v stalne naseljence, kar bistveno spremeni tudi njihove medsebojne odnose in osebne interese. Zemlja ni več samo prehodna dobrina, ampak se izkorišča z vidika dednosti. To pomeni, da je naseljence ne obdeluje samo zaradi trenutnega zanimanja, ampak želi iz nje iztržiti že zdaj vse, v prihodnosti pa naj jo izkorišča njegov rod. Zato jo obdeluje z namenom, da bo dala vsak dan več.

Interes za organiziranje stalnih bivališč, delitev zemeljske površine za trajno uporabo in obrambno utrjevanje skupnih interesov bistveno spreminjajo gospodarsko in socialno strukturo prebivalstva. Nastajajo vedno večje skupne vasi, zaselki, ki pa niso razporejeni povsod enako, se združujejo. Gostota naselitve je odvisna od vremenskih prilik, ugodnih terenskih položajev in pogojev, ki jih nudijo predslovenska naselja. Plodne zemlje je bilo v šentruperškem kraju dovolj, predvsem ob obrečnih dolinah, zato je tu gostota naselij največja; obronki dolin pa so vabili z bogastvom gozdnih površin. Naselitvenega prostora ni manjkalo, plodne zemlje za

obdelavo tudi ne. Okrog desetega stoletja se pojavijo prvi znaki kolobarjenja, v 11. stoletju pa je triletna izmena že v navadi. V 12. stoletju opazimo stalno poljsko razdelitev in utrjevanje mej posameznih kmetij. Pridelovanje je bilo vedno bolj organizirano interdisciplinarno in tržnost je slonela na izmenjavi dobrin. Pridelovali so žita, sočivje, povrtnino in sadje, pili pa medico in ol. Od 12. stoletja naprej je prišlo v naše kraje preko vzhodnih tokov tudi vinogradništvo, ki je v šentruperškem okraju našlo posebne klimatske pogoje, ki še danes vplivajo na pridelovanje grozdja, zlasti na južnih pobočjih okoliških hribovitih grebenov. Manj razširjeno je bilo uživanje mesa. Gojili so govedo, ovce in svinje. Že takrat so znali prekajevati svinjsko meso na poseben način, ki je še danes tu v navadi. Predelovali so tudi mleko, izdelovali skuto in sir, gojili kokoši in gosi ter lovili po gozdovih divjad in v rekah ribe.

4.2. Pridvorno gospodarstvo

Nemška kolonizacija je prinesla s seboj bolj razvito fevdalno obliko družbenega življenja. V obdobju od druge polovice 10. do začetka 13. stoletja opazamo vedno več kmetij, ki so razdeljene po merah; k nam so ta način utrjevanja oblasti in pravic prinesli Bavarci. Tako so vladarji prišli do ogromnih površin kronske zemlje, ki so jo podeljevali v izmeri takozvane kraljeve kmetije, ki je obsegala okoli 50 hektarjev. Veliko manjše od bavarskih in plemiških pa so bile slovenske kmetije, ki so bile še organizirane po staroslovenskem rodovnem pravu. Ena slovenska kmetija je obsegala približno štiri manjše slovenske kmetije, torej okoli 12 hektarjev površine, medtem ko je bavarska kmetija obsegala nekaj nad 15 hektarjev, plemiška pa nekaj nad 24 hektarjev. Tako razmerje je seveda narekovalo tudi socialne razlike in podrejenost posameznih rodov prebivalstva prihajajočim kolonizatorjem, ki so bili po večini fevdni dinasti tujega rodu.

Tako so nastajala gospodarska središča zemljiškega gospoda, ki jih do 9. stoletja poznamo pod imenom predium, kasneje pa pod imenom curtis, curia, hof ali gospodarski dvori, ki so se oblikovali največini na mestih večjih dvorov staroslovenske dobe. To je značilno še posebej za zgornji tok Mirnske doline, ki je bila podrejena najprej staroslovenski rodovini Breško-Seliških, kasneje pa priseljencem z Bavarske. Po obliki so bile to večinoma večje lesene ali na pol zidane stavbe, nekatere obdane s palisadami, jarkom in nasipom; kamnito obzidje okrog dvora je bilo izjema.

Zemlja, ki jo je zemljiški gospod obdeloval sam s svojimi podložniki, je spadala pod dvor, ki je bil obenem tudi središče vsega političnega in družinskega življenja. Pojavljale pa so se tudi socialno odvisne zemljiške skupnosti, kjer je veljal zakon obveznih dajatev. Zemlja se je obdelovala s polsvobodnimi in nesvobodnimi podložniki, ki so živeli na majhnih samostojnih kmetijah, zemljiškemu gospodu pa so bili dolžni plačevati davščine in dajati pridelke ter opravljati za dvor tlako.

V bližini takega dvora je kasneje nastal grad, ob njem pa kmalu cerkev in tržišče. V Šentrupertu najdemo pravo srednjeveško zasnovo okolja. Naselje se ne razvije v podnožju gradu, kakor je to običajno in se iz njega kasneje razvije mesto, pač pa kakšen kilometer stran, kar je značilno tudi za sosednjo Mirno. V takem primeru velja cerkev za središče naselja, ki se kasneje, zlasti v času turških vpadov, spremeni v utrdbo, kot imamo tu dokazano. Kar se v 12. stoletju imenuje castrum, urbs, munimen, civitas, je po večini le utrjen dvor ali staro gradišče. Tako se ob vznožjih gradov razvijejo mesta in v njih meščani, močna kmetijska središča pa ob cerkvah, kar je dobro vidno v Šentrupertu, na Mirni in še kje.

Iz najstarejšega župniškega urbarja v Šentrupertu, ki je sicer datiran z letom 1694, pa izhaja per analogiam še nekaj starejših značilnosti, ki so pogojene v zemljiškem okolju. Slediti je možno pridobivanju novih kultur, ki se v raznih obdobjih pridružujejo starim, denimo korusa in ajda. Zelo donosni postaneta v 15. stoletju lanena in konopljina preja, lanena je dražja. Zelo iskano tržno blago so tudi kozlički in teleta, ki jih v zgodnjem obdobju še ne zasledimo, mlečnim izdelkom se pridruži pridelovanje masla, ki ga v tem kraju še vedno pridelujejo na takratni način. Zanimivo je tudi, da se v 13., 14. in 15. stoletju pojavijo vrednostne lestvice kmetijskih zemljišč. Tako se razvrščajo njive na hribu v manj vredne s srednjo stopnjo plodovitosti, posamezne obdelovalne lise so že takrat manj vredne, še manj pa morostne površine z najmanjšo plodovitostjo. Posebej so vredno tene tudi travniške površine: lise s kislim, slabim senom, mali travnik s kislim senom in veliki travnik s srednje kislim senom. Najbolje ovrednoteni so travnik s sladkim senom in otavo, vrt za pridelovanje povrtnin ter vrt - sadovanjak.

Davščine in dajatve so se ozirale na bolj iskano blago. Od mesa je imel največjo ceno petelin, ki je včasih več veljal kot tele ali kozliček, ki sta še danes v tej dolini najdražje meso. Visoko ceno so imeli tudi maslo, med in vino, prav tako snopovina tistih žitaric, ki so dajale slamo za kritje stavbnih površin, denimo rž in pšenica, za manjvredno pa je veljala slama ječmena in ovsa. Desetina se je plačevala tudi od živine.

5. Naravna in kulturna dediščina

5.1. Narava

Naravna in kulturna dediščina v šentrupeškem okraju je izredno bogata. Dolini je uspelo, da v času nagle in nepremišljene industrializacije po letu 1945 ni pokvarila najpomembnejših okolišev ki bi morali biti glede na mednarodno konvencijo o varstvu okolja že zdavnaj varovani s posebnimi varnostnimi ukrepi. Že na magistralni cesti Trebnje - Mokronog se nam predstavi izredno izzivalen pogled na cerkev sv. Frančiška Ksaverija na Veseli Gori s svojim okolišem in fasado, ki predstavlja posebnost v celotnem spomeniškem gradivu v Sloveniji. Glede na osrednjo os rombasto zasukana zvonika ustvarjata skupaj s kupolami vtis slikovite stavbne gmote, nastale v cvetočem baročnem času.

Na previsu v šentrupeško dolino se odpre pogled na dolino reke Bistrice z veliko gotsko cerkvijo sv. Ruperta na platoju sredi naselja, oko pa se sprehaja levo po prisojni strani vinorodnega Oplenka z gradom Škrljevo na podnožju, ki daje pečat vsemu šentrupeškemu okolišu s svojo zgodovinsko preteklostjo in v zgodovini večkrat prezidano stavbno gmoto od leta 1044 naprej. Še bolj levo na hribu se v svetlobo zahodnega sonca umika silhueta veselogorske cerkve s severne strani, pod njo pa stoji na visokem griču kapela Žalostne Matere Božje s kapelicami križevega pota.

Na vse strani se odpirajo sami slikoviti razgledi: na zahodu se od veselogorske cerkve sv. Frančiška Ksaverija proti severu razteguje pobočje Oplenka s cerkvijo sv. Barbare na zelo izpostavljenem vrhu Okroga, še bolj proti severu pa se spočije pogled na pobočjih šentrupeških hribov, posejanih z zaselki in poraščenih z gozdovi in vinogradi. Bolj proti jugovzhodu se dolina spogleduje z najvišjim vrhom tega okolja Debencem in zapira ožji krog poligona, ki ga oblikujejo te okoliške panorame za vabo življenja, kakršno se tukaj odvija že

tisočletja. Neke vrste zaokrožena krajinska podoba spominja na gnezdo, ki znotraj celotne Mirnske doline oblikuje svoj svet, odmaknjen od prehodnih magistral in prometnih vozlišč ter modernih hrupnih cest, kar daje okolju zadah provicialnosti, na drugi strani pa ustvarja v današnjem času iščočo idilo z naravo povezanega mirnega oddiha. Perspektivni razvoj izhaja torej iz pogojev, ki jih ponuja sama topografija kraja in vabi predvsem k takozvani terciarni gospodarski dejavnosti: kmetijska ponudba, vinogradništvo, turizem, šport in rekreacija.

V takem ugodnem krajinskem okolju je cvetelo blagostanje vse do konca agrarnega gospodarstva. To je bilo tudi podlaga za ustvarjanje kulturnih dobrin, ki še danes zaznamujejo ta kraj. Razne arheološke raziskave so dale kar nekaj dragocenih in za zgodovino kraja pomembnih izkopanin, vendar v dolini od tega ni ostalo nič, razen dokazil, da so v teh krajih že zelo zgodaj cveteli kmetijstvo, obrt in trgovina.

5.2. Umetnost

Prazgodovinski ostanki kulturne dediščine, kot so orodje, orožje, posoda, nakit in ostalo, so bili prenešeni v muzejske hiše po svetu, pri nas pa v Ljubljano in Novo mesto, tu so ostala le izkopana in izpraznjena grobišča. K odtujitvi teh predmetov iz doline pa so po svoje pripomogli (tudi) znani privatni zbiralci in prekupčevalci, ki jih je bilo in jih je še vedno tukaj največ.

5.2.1. Zgodnji srednji vek

Je še vedno pokrit s prahom kasnejših obdobij, arhivsko pa je izpričan v temeljih škrljevskega gradu in ž.c. sv. Ruperta. Nekaj novih podatkov bi najbrž dali tudi arheološko dognani temelji nekdanje kapele sv. Marjete na Veseli Gori in mogoče tudi južni predel slavoloka v p.c. sv. Kancijana na Jesenicah.

5.2.2. Romanika

Vidnih stavbnih ostankov iz tega obdobja je zelo malo: južni portal p.c. sv. Duha na Vihru in zdaj zazidan severni portal p.c. sv. Barbare na Okrogu. Predvidevamo tudi, da je jedro gradu Škrljevo gotovo romanskega izvora, če že ne iz karolinškega obdobja.

5.2.3. Gotika

Najdragocenejša kulturna dediščina izhaja prav iz tega obdobja. Prva na tem mestu je ž.c. sv. Ruperta v Šentrupertu. Župnija je v listinah izpričana kot ena najstarejših na nekdanjem Kranjskem. Močne gospodarske temelje ji je utrdila že kneginja Ema s svojimi darovnicami. V zgodnjem srednjem veku je bil tu celo sedež dolenjskega arhidiakonata. Močna gospodarska podlaga je vabila takrat najodličnejše cerkvene dostojanstvenike za župnike v dolino (Jakob Turjaški, Jurij Slatkonja).

V času, ko je nastajala znamenita gotska cerkev, se je zvrstilo kar nekaj uglednih župnikov: Pavel Glogauer Blagoviški, Herman Durrer, najpomembnejša pa sta Ivan Harer in Jakob Turjaški. Zveza Ivana Harerja s Friderikom Celjskim je pripeljala v Mirnsko dolino takrat najslavnejšo srednjeveško stavbno delavnico, zasidrano nekje v srednji Evropi. Cerkev je grajena v treh različnih stavbnih sklopih: zvonik in svetišče, ladja in obok v ladji. Njena

prostornina določa tudi na zunaj njeno stavbno gmoto, ki jo odlikujejo kamnoseško obdelani stopnjevani oporniki svetišča, rustikalno ohranjena zunanjščina ladje in visok, oktogonalno zaključen zvonik, znotraj pa kamnoseško bogato okrašeni oboki v zvoniku, svetišču in ladji. Posebno dragoceno za zgodovino razvoja cerkvene liturgije je ena redkih v Evropi ohranjenih Božjih hišic. Od nekdanje gotske cerkvene opreme sta se ohranila dva kipa v sklopu renesančnega oltarja nekdanje šentruperške cerkve, ki zdaj stoji v p.c. sv. Križa na Velikem Cirkniku, shranjena pa sta v župnijski zakristiji.

Miniaturna izdaja šentruperške cerkve je p.c. sv. Barbare na Okrogu, ki pripada isti delavnici, ki je obokala ladjo v Šentrupertu. Ima vse stilne značilnosti poznogotske podeželske cerkvene arhitekture, od petosminskega zaključka, stopnjevanih opornikov, kamnoseško okrašenega oboka do bogatega krogovičja v oknih. Njena vrednost pa je predvsem izpostavljena lega na kopastem hribu 521 m nadmorske višine in je tako eden najlepših krajinskih okrasov cele doline.

Ostanki gotskega stavbarstva so vidni tudi v cerkvi sv. Duha na Vihru, kjer se je pod zvonikom ohranil gotski portal, in v cerkvi sv. Kancijana v Gorenjih Jesenicah, kjer se nahaja več znakov srednjeveških ostankov cerkve na južni steni ladje in šilastoločni lok portala pod zvonikom.

Kakor so redki kiparski izdelki srednjeveške umetnosti, so pa zato bolj bogati okraski s freskami. Prvi zgled poznanega srednjeveškega freskarstva so slike v p.c. sv. Duha na Vihru, kjer so poslikane vse površine sten in obokov v svetišču in na slavoloku z obeh strani. Naslikane so bile okrog leta 1520 in predstavljajo skupaj z ostanki fresk v župnijski cerkvi in na Okrogu posebno stilno skupino, vezano na freske v Podpeči pri Moravčah. Pravi kuriozum pa je freska na severni strani svetišča, kjer je upodobljen apostol Jakob v civilni obleki kot romar, kar kaže na to, da je v tej figuri skrit donator fresk.

5.2.4. Renesansa

Na Slovenskem se je renesansa izživljala predvsem v prezidavah srednjeveških temnih cerkva po izreku vizitatorjev ob rekatolizaciji družbe: več svetlobe v cerkve, zlasti v svetišča. Tudi v Šentrupertu so s takimi posegi prezidali cerkev sv. Kancijana v Gorenjih Jesenicah, z manj škode tudi ladjo p.c. sv. Barbare na Okrogu in ladjo p.c. sv. Duha na Vihru. Župnikoma Adamu Gospodariču in Štefanu Belčiču pa gre zasluga, da so na Zaloki med leti 1644 in 1655 sezidali cerkev sv. Neže v povsem renesančnem duhu, čeprav so zaznavni še nekateri znaki poznogotskega stavbarstva. Cerkev se odlikuje tudi po odlični opremi renesančnih oltarjev in Metzigerjevi sliki sv. Neže, ki visi zdaj v šentruperški zakristiji. V tem času je bila opremljena z dvema oltarjema tudi cerkev sv. Duha na Vihru; gre za izdelek iste delavnice kakor onih iz cerkve sv. Neže na Zaloki.

Popolnoma nova pa je p.c. sv. Križa na Velikem Cirkniku, čeprav neka znamenja kažejo na starejšo poreklo spodnjega dela zvonika. Zgrajena je bila sredi 17. stoletja, v istem obdobju kot cerkev na Zaloki. Pri tej cerkvi imamo opraviti z najdoslednejšo izvedbo renesančnih slogovnih načel, ki se kažejo v široko odprtih kornih zaključkih, izredno velikih oknih z bogato profiliranimi okvirji in bogato ornamentiranih portalih, kar je za podeželsko cerkev in za tako okolje več kot nenavadno. Taka cerkev ne bi bila prav nič v sramoto tudi večjemu vaškemu središču kot župnijska cerkev. Pevski kor je eden najlepših v podružničnih cerkvah na slovenskem podeželju. S svojim elegantnim stebriščem kaže na poreklo italijanske delavnice, ki

je leta 1657 izvedla arkadno stebrišče na mirenskem gradu.

Cerkev ima tudi izredno kvaliteten renesančni oltar, ki je bil pripeljan iz šentruperške cerkve in se zdaj nahaja kot stranski oltar, prislonežen k severni steni cerkvene ladje. Obnovljen bi predstavljal kvaliteten primerek iz vrste zlatih renesančnih oltarjev na Slovenskem.

5.2.5. Barok

Barok je ustvaril eno najlepših baročnih arhitektur daleč naokoli - cerkev sv. Frančiška Ksaverija, ki je bila nekdanj romarska, zdaj pa je podružnična cerkev šentruperške župnije. Stoji na podaljšanem grebenu Apnenika, ki zapira z južne strani ožjo šentruperško kotlino, in je vidna z obeh strani razmejitvenega grebena. Orientirana je od zahoda proti vzhodu, in sicer zaradi poudarka čelne strani proti jugozahodu odprti dolini.

Cerkev je zgrajena na ostankih srednjeveške kapele sv. Marjete na Gori med leti 1723 in 1735 in spada v čas zrelega cvetočega baroka, kar se vidi tudi na stavbi sami: osnovana je na osmerokotnem tlorisu, ki mu je na zahodu prizidano svetišče, na južni in severni strani pa stranski kapeli. Zvonika stojita izven osrednjega tlorisa, diagonalno zasukana na glavno os.

Zunanjščina je v obrisu določen tip strehe z dvema kupolama, s kasneje dodano svetlobnico in z baročno razgibanimi strehami zvonikov. V notranjosti enotnost prostornine razbija pogled v stranske kapele, na številne oltarje in freske. Tudi glavni oltar spada v krog delavnice zlatih oltarjev v Novem mestu, narejen je bil leta 1735 in učinkuje s svojimi čipkasto izpeljanimi akantusovimi listi ter pozlato. Cerkev je opremljena s slikami najvidnejših predstavnikov baročnih slikarjev Fortunata Berganta, Valentina Metzingerja in Antona Postla. Izredno dobro so ohranjene freske Antona Tuška, edine, ki ga predstavljajo v sklopu slovenskega baročnega freskarstva. Na pevskem koru so ohranjene znamenite Goblove orgle.

Posebej je treba omeniti slikarja šentruperškega rodu Antona Postla, ki predstavlja podeželsko vejo slikarstva zrelega baroka in doslej še ni bil predstavljen v sklopu slovenske baročne kulturne dediščine. Evidentiran je na območju Šentruperta in okolice ter Ribnice. Njegove kvalitete so nesporne, niso pa še dovolj raziskane. Doslej je najpopolnejše podatke o njem zbral Ivan Komelj.

5.2.6. Umetnost 19. stoletja

V tem času so se na slovenskem podeželju na splošno bolj uveljavljale podobarske delavnice in obrtniki. O kakšnih posebnih umetniških dosežkih v tem času tudi v Šentrupertu ni mogoče govoriti.

Le v enem primeru so bile ambicije podeželja presežene, in sicer takrat, ko so grofi Barbo postavili kapelo sv. Križa na šentruperškem pokopališču kot svojo grobnico. Leta 1859 so to izvedbo ponudili delavnici Italijana Pascolija, ki je izvedla kar nekaj novogotskih posegov na Dolenjskem (zvonik na kapitlju v Novem mestu, zvonik v Trebnjem, zvonik in fasada ž.c. sv. Janeza Krstnika na Mirni, zvonik cerkve sv. Kancijana v Gorenjih Jesenicah, vaška kapelica na Mirni). V šentruperški pokopališki kapeli so ustvarili najbolj izvirno in igrivo novogotsko arhitekturo, nadahnjeno z romantično nostalgijo preteklosti, ki že nakazuje prehod v novo smer dekadence in simbolizma.

Omembe vredni so trije reliefi na podstavku oltarne mize glavnega oltarja v ž.c. sv. Ruperta s prizori iz Svetega pisma Stare zaveze: Abrahamova, Melkizedekova in Noetova daritev, delo pasarja Zadnikarja iz leta 1860. Ob koncu 19. stoletja je poslikal strop v svetišču in ladji z novogotskimi elementi akantusovega listja Matija Koželj. Resno slikarsko delo pa je slika za glavni oltar slikarja Janeza Wolfa iz leta 1866 Sv. Rupert pred sv. Trojico, ki po kvaliteti presega celo umetniško povprečje slikarja samega.

6. Domačijska pokrajina

Zgodovinska razmišljanja so nas pripeljala do presenetljivega zaključka, da v tej skozi stoletja živahni dolini, bogati naravnih in kulturnih dobrin, danes življenje hira. Nenaravna in nasilna industrializacija po letu 1945 je odvzela ljudem, ki tu živijo, zavest doma, domačijstva, zasidranega v trajni naseljenosti, in življenja od zemeljskih dobrin. Vsi so postali neke vrste nomadi: ceneno šolanje jih je preusmerjalo v meščanske poklice, umetno vzdrževana socialna varnost v tovarne, kmetovanje je spričo socialističnih reform kmečkih zemljišč postalo nerentabilno, brez osebne iniciative, naporno in socialno nevarno. Umetno vzdrževanje kmetijskih površin in njihova industrijska obdelava je ljubezen do zemlje in življenje na vasi povsem ohromila. Mladi odhajajo, starejši pa vzdržujejo posestva le toliko, da bi na njih preživeli. Zavest varnosti, ki jo daje navezanost na zemljo, je nadomestilo hlastanje po denarju, navidezem življenjskem ugodju in industrijskem prestižu. Šentruperški kraj je lociran v takem zatišju evropske celine, da ne bo nikoli v navzkrižnem ognju tržnega gospodarstva velikih trgovskih in industrijskih centrov, kar sta dokazala že ustanovitev novomeškega kapitlja in izpeljava obvoznic mimo Mirnske doline. Preostane le ovrednotiti to zatišje kot idealno ponudbo terciarni gospodarski dejavnosti, kot so kmečki turizem, rekreacija v zelenju, obiskovanje kulturnih dobrin in druge služnosti, ki jih današnji mestni človek potrebuje.

Odkriti je treba specifičnosti kraja, ki ga krasijo številne posebnosti. Že imena vaških patronov določajo okus prebivalcev, številne kapelice, kužna znamenja in leseni križi lepšajo in privabljajo v pokrajino. Ozrmo se samo na avstrijsko Koroško in se spomnimo, kako se počutimo takoj, ko pridemo čez mejo; tam namreč tudi ni veliko industrije, je pa zato vsa centralna Avstrija vesela koroških jezer, voda in gozdov, pa tudi vinogradov bi bila, če bi jih seveda imela.

Šentruperški kraj se odlikuje tudi po izdelkih kmečkih obrti, od stavbnih (kašče, čebelnjaki, kozolci) do uporabnih predmetov (grablje, košare, peharji vseh vrst, itd.). Urbane zamisli vasi in zaselkov izpričujejo neprimerno več stvariteljskega duha, kakor pa prihajajoči vikendaši, ki z razkazovanjem svojega bogastva vnašajo v pokrajino tuj okus.

Kulturno-zgodovinski izsledki naših analiz nas opozarjajo, da se moramo vrniti nazaj h koreninam našega življenja in tam poiskati možnosti nove renesanse našega preživetja. Naša stara celina ni Amerika, ne severna, ne južna, niti Azija in Afrika, ampak v trdni stalni naseljenosti zasidrana zemlja, ki je dajala sok vse do naših dni tistim, ki so na njen račun bogateli, sama pa je capljala za njimi; izčrpavali so jo razni totalitarni režimi našega časa, njene dobrine pa so šle v izvoz. Poiščimo svojo identiteto, vrnimo se k njej in očistimo se vse postindustrijske navlake, pa bomo kmalu na novo zaživali.